

JOSEF KUŘE
MAREK PETRŮ a kol.

Filosofie medicíny

v českých
zemích

TRITON

TRITON
Praha / Kroměříž

Josef Kuře, Marek Petrů a kol.

Filosofie medicíny v českých zemích

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Kuře, Josef

Filosofie medicíny v českých zemích / Josef Kuře, Marek Petrů a kol..

-- 1. vydání. -- Praha : Stanislav Juhaňák - Triton, 2015

Anglické resumé

ISBN 978-80-7387-972-3

61:1 * 61(091) * (437.3)

- filozofie medicíny -- Česko

- dějiny lékařství -- Česko -- 14.-21. století

- kolektivní monografie

61 - Lékařské vědy. Lékařství [14]

JOSEF KUŘE, MAREK PETRŮ a kol.

Filosofie medicíny v českých zemích

Stanislav Juhaňák – TRITON

Josef Kuře, Marek Petrů a kol.
Filosofie medicíny v českých zemích

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

Odborní recenzenti:

Prof. Mgr. et Mgr. Andrej Démuth, PhD. (Trnavská univerzita v Trnave)

Prof. PhDr. Petr Jemelka, Dr. (Masarykova univerzita v Brně)

Copyright © Josef Kuře, Marek Petrů a kol., 2015

© Stanislav Juhaňák – TRITON, 2015

Photography © Aleš Kelnar, 2015

Cover © Renata Brtnická, 2015

Vydal Stanislav Juhaňák – TRITON,

Vykáňská 5, 100 00 Praha 10

www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7387-972-3

OBSAH

1	Slovo úvodem	9
	<i>Josef Kuře, Marek Petrů</i>	
I.	Filosofie medicíny v českých zemích v minulosti	13
2	Filosofie medicíny v českých zemích od 14. po 17. století	14
	<i>Tomáš Nejeschleba</i>	
3	Filosofie medicíny v českých zemích v 18. a 19. století	34
	<i>Marek Petrů</i>	
4	Česká filosofie medicíny ve 20. století	41
	<i>Josef Kuře</i>	
5	Česká filosofie medicíny na počátku 21. století	96
	<i>Josef Kuře</i>	
II.	Filosofie medicíny v českých zemích v současnosti	127
6	Člověk a jeho tělo	128
	<i>Wendy Drozenová</i>	
7	Medicína v ontologické perspektivě	151
	<i>Josef Kuře</i>	
8	Lidská tvář	197
	<i>Jan Payne</i>	
9	Kosmetická neurologie	212
	<i>Marek Petrů</i>	

10	Ars vivendi – ars moriendi aneb Umění žít a umění zemřít	240
	<i>Vladimír Šiler</i>	
11	Několik poznámek k hledání „dobrého umírání“ v medicíně pozdně moderní doby	253
	<i>Ondřej Sláma</i>	
	O autorech	277
	Summary	279
	Rejstřík jmenný	283
	Rejstřík věcný	286

1

SLOVO ÚVODEM

Medicína byla předmětem filosofické reflexe od nejstarších dob. Od svých antických počátků se medicína a filosofie setkávaly a protínaly, a to i navzdory rozdílnosti jejich východisek, přístupů, cílů a metodologie; přesněji řečeno právě proto. Přemítání o člověku, uvažování o extrémních situacích lidského života, jakými jsou narození, zdraví, nemoc a smrt, bylo a zůstává předmětem filosofie, stejně jako jsou tyto situace předmětem medicíny a lékařské péče. Úzké sepětí medicíny s filosofií najdeme již na samém počátku medicíny oddělené od náboženského interpretování choroby a etablované v samostatný

a svébytný obor. Je to především hippokratovská tradice, která chápala profesi lékaře úzce propojenou s profesí filosofa. Lékař má být zároveň filosofem. Termín *iatrós filósofos*, lékař-filosof, se průběžně objevuje v půltisíciletí dějin vzniku hippokratovských spisů zvaných *Corpus Hippocraticum*. V latinské tradici antické medicíny jde římský lékař Claudios Galénos ještě dále, když ve svém traktátu *Quod optimus medicus sit quoque philosophus* dovozuje, že dobrý lékař má být zároveň filosofem. K fysis nemocného podle Galéna náleží nejen to, co se děje v těle, ale i to, co se odehrává v jeho psychickém ustrojení. I niterný život člověka, jeho svoboda, odpovědnost a mravnost jsou námětem fyziologie neboli vědy o přirozenosti a její poruchy jsou předmětem úvah a zásahů lékaře-fyziologa. Tito dva zakladatelé západní medicíny, Hippokratés a Galénos, jejichž základní pojetí medicíny úzce související s filosofií lze stopovat v celých dalších dějinách, hluboce ovlivnili lékařství až do dnešních dnů. Medicína byla často považována za filosofii těla a filosofie za medicínu duše. Vzájemné setkávání a protínání medicíny a filosofie se stalo na celá staletí samozřejmostí.

Není divu, že i v novověké filosofii se v dílech mnohých filosofů objevují úvahy o medicínské praxi, o způsobech medicínského uvažování a klinického zdůvodňování, o povaze medicínského poznání, stejně jako o hermeneutice strukturující medicínské vědy nebo o cílech a povaze medicíny samotné. Filosofie medicíny se v průběhu novověku postupně vydělila jako samostatná oblast filosofického uvažování. Mnoho současných i nedávných filosofů věnovalo ve svých dílech pozornost medicíně jakožto předmětu jejich filosofické reflexe. V některých zemích se dokonce vytvořily specifické školy a tradice filosofie medicíny.

Dvacáté století se dvěma světovými válkami a svým mohutným vědecko-technickým rozvojem, jež se významným způsobem dotýká především medicíny, představuje obrovskou výzvu pro filosofickou reflexi. Byly to nejen nelidské pokusy na lidech ve druhé světové

válce, ale zejména překvapivé vědecké objevy vyúsťující do takzvané „terapeutické revoluce“, jež vedly k intenzivním diskusím o etických aspektech medicíny. Po období debat o jednotlivých morálních dilematech, která s sebou přinášela biomedicína – ať už se jedná o problematiku asistované reprodukce, výzkumu na člověku nebo rozhodování na konci života – se pod prakticko-pragmatickými otázkami vynořily ještě jiné hlubší otázky tematizující samotné antropologické, epistemologické a ontologické předpoklady lékařství. Tak mnozí autoři vedle diskuse morálních dilemat a etických otázek objevujících se s vědecko-technickým rozvojem medicíny poukazují na latentně přítomné zásadnější aspekty, k nimž patří cíle a povaha medicíny, růst medicínského poznání a vůbec společenský význam a smysl medicíny. Přitom tyto aspekty nepatří do etiky ani lékařské, ani zdravotnické, ani do bioetiky, ale do širšího filosofického kontextu, přesněji k fundamentu, z něhož etika vychází či na něm staví.

Kromě značného rozvoje přírodních věd a technologií umožňujících zcela nové a dosud netušené diagnostické a terapeutické možnosti to byla zcela nová diskuse o podstatě nemoci (a zdraví), jež byla předmětem zájmu různých filosofických směrů, tak jak se vytvořily především ve 20. století – ať to je fenomenologie, hermeneutika či analytická filosofie. Myšlení takového Michela Foucaulta je ilustrací závažnosti filosofické reflexe medicíny. To dokládá jeho zkoumání idejí, praktik a institucí souvisejících s chorobností, šílenstvím a zrodem moderní klinické medicíny (*Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*, 1961; *Naissance de la clinique: une archéologie du regard médical*, 1963). Epistemická změna se rovněž promítá do nového chápání a pojetí těla a tělesnosti, patologie a normality, stejně jako do výzkumu tkáně na buněčné, molekulární a genomické úrovni. Růst poznání v oblasti neurověd předjímá nové rozumění lidskému uvažování, prožívání a vůbec přináší nové chápání lidské mysli. Možnosti technologických zásahů do lidského organismu s sebou nesou otázky po modifikování a vylepšování člověka, povznášení

z běžné fyziologické úrovně na hyperfyziologickou (enhancement), po změně lidské přirozenosti jako takové. Filosofie medicíny tak tváří v tvář novým biomedicínským poznatkům hledá odpověď na dávnou souhrnnou kantovskou otázku: „Co je člověk?“

Transformace medicíny v biomedicínu a v infomedicínu představuje naprosto novou a historicky unikátní výzvu pro filosofii. Technologizace medicíny, intenzivní medikalizace fází lidského života, jako je početí, narození, stárnutí, stonání a umírání, stejně jako paradoxy dehumanizované a depersonalizované medicíny, která na druhé straně chce být personalizovanou medicínou šitou na míru jednotlivci, jsou dalšími příklady výzev, které současné lékařství klade filosofii. Ukazuje se, že nejde jen o klasické otázky lékařské etiky, ale stále více o ujasňování filosofických a humanitních základů medicíny samé; nejedná se přitom jen o tzv. medical humanities nebo o filosofii vnášenou do medicíny, ale především o filosofii medicíny jako takovou, která je zároveň filosofií o podstatě člověka.

Kniha, která se dostává do rukou českému čtenáři a jež nejprve vyšla s jistými obměnami v polštině,¹ je prvním pokusem o zachycení české filosofie medicíny v jejím historickém i současném kontextu.

¹ PETRŮ, M. et al. (eds.) *Filozofia medycyny w Czechach i na Słowacji*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego, 2012.

I.

FILOSOFIE MEDICÍNY V ČESKÝCH ZEMÍCH V MINULOSTI

2

FILOSOFIE MEDICÍNY V ČESKÝCH ZEMÍCH OD 14. PO 17. STOLETÍ

TOMÁŠ NEJESCHLEBA

Ve starších dějinách nelze nalézt samostatný a svébytný obor, který se vyprofiloval v obdobích mnohem pozdějších jako filosofie medicíny. To však neznamená, že by dříve neexistovala a nebyla reflektována témata, která jsou v současné filosofii medicíny probírána. Jistěže nejen lékařská etika, jež se dnes stále více dostává do popředí, byla

úzce spjata s medicínou již od nejstarších dob, ale byly to i další problémy, jejichž tematizace plní stránky současných odborných časopisů a publikací, jsou to např. otázky metody, definice zdraví a nemoci, života a smrti a další. Existence těchto témat v předmoderních dějinách je dána úzkou provázaností lékařství a filosofie, jak o ní svědčí již nejstarší řecké spisy a jak ji formulují slavné antické lékařské autority. I když se někteří starověcí lékaři brání přijmout souvztažnost medicíny a filosofie, přičemž tento postoj má své zastánce v každé době, převažující názor vyjadřuje název slavného Galénova spisu *Nejlepší lékař je zároveň filosofem*.²

Jistou souvislost medicíny a filosofie v období středověku, které nás nejprve bude zajímat, nalezneme v paradigmatické podobě u Isidora ze Sevilly, který medicínu nazývá druhou filosofií.³ Toto východisko (*initium medicinae*) se plně projevuje v učené medicíně středověké, především v oné větvi lékařství, jež se vyučuje na středověkých univerzitách a jež je praktikována lékaři s univerzitním vzděláním. Provázanost filosofie a medicíny je zakotvena již v samotné organizaci univerzitního studia, kdy studiu lékařství předchází studium filosofie na artistických (dnes filosofických) fakultách. A podporují ji i autority nejen řecké, zosobněné již zmíněným Galénem a také Aristotelem, ale i arabské, v čele s Avicennou a Averroem. Avicennův lékařský spis známý pod názvem *Kánon*, jenž se stal ve středověku i renesanci základem učebnicí medicíny,⁴ poskytuje témata svědčící o úzkém vztahu filosofie a medicíny. Jejich výčet, který vytvořila N. Siraisi a který podle ní představuje momenty indoktrinace medicíny filosofií,

² Srv. BARTOŠ, H. Antická medicína: *Medicina secunda philosophia*. In: L. Fialová, P. Kouba, M. Špaček (eds.). *Medicína v kontextu západního myšlení*. Praha: Galén, 2008, s. 17–29, zejm. s. 22.

³ Srv. ISIDOR ze Sevilly. *Etymologie* IV, 13.5. Praha: OIKOYMENH, 2003, s. 120: „Hinc est, quod medicina secunda philosophia dicitur“. Srv. BARTOŠ, H. Antická medicína: *Medicina secunda philosophia*, s. 17.

⁴ Srv. např. ŘÍHOVÁ, M. Křesťanský a islámský středověk. In: M. Říhová a kol. *Kapitoly z dějin lékařství*. Praha: Karolinum, 2005, s. 57.

uchopíme jako metodologické východisko při výkladu filosofie medicíny ve starších obdobích, respektive se budeme řídit těmito čtyřmi okruhy: postavení lékařství v rámci věd a umění – tj. otázka metody; problematika živlů – elementů; téma nebeského vlivu a okultních kvalit; problematika vztahu lékařské teorie *complexio* a pojetí lidské duše.⁵ Na vybraných autorech, aniž bychom si činili nárok na úplné postižení dějin medicíny ani dějin filosofie medicíny v českých zemích, se pokusíme prokázat návaznost na filosofickou problematiku v těchto bodech v různých oblastech především medicíny teoretické, ve fyziologii, patologii a diagnostice.

Ve starších obdobích odráží obecně přijímaný systém fyziologie původně antické, přírodně filosofické představy, v nichž přirozenost (*fysis, natura*) je chápána jako jednota stojící za mnohostí všech jevů a objektů. Za tuto jednotu je odpovědná převaha jednoho z elementů (voda, vzduch, oheň, země) ve větším světě – makrokosmu, kterým v menším světě – mikrokosmu (člověku) odpovídají tělesné šťávy – humory (krev, sliz, černá žluč a žlutá žluč). Jelikož elementy, živly můžeme charakterizovat prostřednictvím primárních kvalit (teplé, studené, suché, vlhké), je tomu tak i v případě humorů. Na fyziologický systém pak úzce navazuje patologie. Zdraví je chápáno jako jednota přirozenosti, rovnováha, respektive rovnovážné smíšení (*complexio*) elementů, tělesných šťáv. Nemoc naopak je znamením nerovnováhy, vzniká, když je rovnováha porušena. Diagnostické i terapeutické metody odrážejí tento systém fyziologie i patologie: v diagnostice se využívá především uroskopie a hematoskopie – vyšetřování moči i krve se soustředí na smyslový průzkum primárních a od nich odvozených sekundárních kvalit. Terapie je pak zaměřena na znovuoobnovení ztracené rovnováhy tělesných šťáv prostřednictvím dodávání či odebírání látek opačných kvalit (suché proti vlhkému,

⁵ K Avicennovu vlivu nejen v renesanci srv. SIRAISI, N. G. *Avicenna in Renaissance Italy. The Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500*. Princeton: Princeton University Press, 1987, s. 226.

studené proti horkému): dodáváním medikamentů nebo pouštěním žilou či projímadly apod.⁶

Zaměříme-li se na české země, vidíme, že studium medicíny na pražské univerzitě, založené roku 1348, je podobně jako na ostatních evropských univerzitách vybudováno na této řecko-arabské, původem galénovsko-hippokratovské fyziologii a patologii.⁷ Nahlédneme-li do děl nejvýznamnějších lékařů vrcholného středověku v českých zemích, seznáme, že tito, povětšinou mistři na pražské univerzitě, vskutku netvořili v evropských zemích výjimku.

Jako svědky si můžeme vzít tzv. *regimina sanitatis*, středověké životosprávy, které navzdory svému víceméně popularizačnímu charakteru obsahují i odbornou stránku, ať již se jedná o *regimina* výuková, všeobecná nebo osobní, určená vysoko postaveným osobám, např. panovníkům.⁸ Jejich cílem je pěstování a udržování zdraví prostřednictvím nalezení správné míry, rovnováhy, vyváženého poměru tělesných šťáv, humorů. Tyto dietetické spisy obecně vycházely z koncepce „šesti nepřírozených věcí“ (*sex res non naturales*), tzn. vnějších okolností (česky se překládá jako „ovzduší, strava, spánek a bdění, vyprazdňování a naplňování, pohyb a klid, rozmanitá duševní hnutí“⁹), které nemají co dělat s vlastní stavbou lidského těla (proto jsou „nepřírozené“), nicméně na tělesný a duševní stav člověka působí, a tak je možné je ve prospěch člověka správnou životosprávou usměrňovat.

⁶ Ke středověké medicíně dále srv. ŘÍHOVÁ, M. a kol. *Lékaři na dvoře Karla IV. a Jana Lucemburského*. Praha: Paseka, 2010, kap. „Středověká medicína“, s. 9–28, dále ŘÍHOVÁ, M. a kol. *Kapitoly z dějin lékařství*. Praha: Karolinum, 2005, kap. „Křesťanský a islámský středověk“, s. 48–59 a „Lékařství období scholastiky“, s. 60–71.

⁷ Srv. HLAVÁČKOVÁ, L., SVOBODNÝ, P. *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha: Triton, 2004, s. 33.

⁸ K typologii srv. ŘÍHOVÁ, M. a kol. *Lékaři na dvoře Karla IV. a Jana Lucemburského*, kapitola „O středověkých regimenech zdraví, neboli o regiminech sanitatis“, s. 49nn.

⁹ Tamtéž.

Je tomu tak i v případě regimentu zdraví pro krále Karla IV., jehož autorem je první jménem známý lékař v českém prostředí Mistr Havel ze Strahova (zemř. po 1388).¹⁰ Součástí jeho „úvah“ je i koncepce *complexio*, teorie základního smíšení kvalit, která vytváří typologii základních lidských charakterů podle převahy jedné ze čtyř humorálních látek, jak ji systematicky vyjádřili Galénos a Avicenna.¹¹ Přiměřená komplexe, píše Mistr Havel, se „udržuje podobným“, nepřiměřená pak „prostřednictvím protikladů až k uměřenosti. Sangvinikům ať je proto podáván pokrm tíhnoucí k chladu a suchosti a cholericům tíhnoucí k chladu a vlhkosti a flegmatikům k horkosti a jemnosti a melancholikům k horkosti a vlhkosti.“¹²

Koncepce „šesti nepřirozených věcí“ je ve středověku a v renesanci součástí distinkce mezi „res non naturales“, „res naturales“ a „res contra (praeter) naturam“. Zdraví je chápáno jako to, co je v souladu s přirozeností („secundum naturam“), nemoc jako to, co je proti přirozenosti (proti přírodě).¹³ Na tomto pozadí je formulována a rozvíjena teorie komplexe, která, jak již bylo řečeno, patří mezi momenty, kde dochází k indoktrinaci medicíny filosofií v návaznosti na četbu první knihy Avicennova *Kánonu* (termín *complexio* byl později nahrazen termínem *temperamentum*).

V případě, kdy se humorální fyziologie a patologie začne dotýkat vztahu těla a duše, což je další klíčové téma stojící na pomezí

¹⁰ ŘÍHOVÁ, M. a kol. *Lékaři na dvoře Karla IV. a Jana Lucemburského*, s. 169–175; „Regimen Magistri Galli de Strahow ad Karolum“, str. 178–189. M. Říhová Havlovu regiminu předřazuje další dvě regimina pro lucemburské panovníky, sepsaná německými lékaři Janem z Gottingen a Rembotem Eberhardem de Castro.

¹¹ Srv. SIRAI, N. G. *Avicenna in Renaissance Italy*, s. 296nn.

¹² Překlad z latiny D. Tomíček, viz ŘÍHOVÁ, M. a kol. *Lékaři na dvoře Karla IV. a Jana Lucemburského*, s. 183.

¹³ Srv. OTTOSSON, P.-G. *Scholastic Medicine and Philosophy: A Study of Commentaries on Galen's Tegni*. Napoli: Bibliopolis, 1984, s. 253. Srv. MACLEAN, I. *Logic, Signs and Nature in the Renaissance. The Case of Learned Medicine*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s. 252–255.

teoretické medicíny a filosofie, dostává se do souvislosti s teorií poznání, která ve středověku byla formulována aristotelsky. V případě českých zemí to můžeme doložit na díle Albíka z Uničova (1358–1426), nejvýznamnějšího českého lékaře období konce 14. a začátku 15. století, který byl autorem mnoha spisů s lékařskou tematikou jak *regimin sanitatis* (pro krále Václava IV. a Zikmunda Lucemburského), tak spisů určených pro univerzitní výuku.¹⁴ Albík například o lásce uvádí, že „Herojská láska je tvorby černé žluči podráždění kvůli lásce k ženě. A je to suchá nemoc přední a střední části hlavy, protože jde o poškození schopností, a to především rozpoznávací schopnosti a následkem toho i představitosti.“¹⁵ Herojská láska je zde popisována naturalisticky jako onemocnění mající svůj zdroj v humorální nerovnováze. Tento proces, probíhající v lidském těle, má zároveň vliv na lidské kognitivní schopnosti. Albík zde zmiňuje schopnosti související s představitostí, která podle Aristotela poskytuje materiál pro rozumovou složku lidské duše. Není překvapivé, že lékařský výklad některých duševních procesů z perspektivy fyziologie nebo patologie se mohl dostávat do konfliktu s filosoficko-teologickými výklady lidského rozumu jakožto na těle nezávislého.

Albíkův současník a přítel Mistr Křišťan z Prachatic (cca 1366–1439) byl mnohostrannou osobností a proslul zvláště jako matematik a astronom. Byť podle některých svědectví jako lékař nedosahoval velikosti Albíkovy, i jeho lékařské spisy se dočkaly velkého vzhlasu a byly hojně rozšířeny. Vyniká mezi nimi traktát *O pouštění krve* (*De sanguinis minucione*), který odráží tehdejší znalosti flebotomie a hematoskopie.¹⁶ Vedle již zmíněných principů humorální fyziologie

¹⁴ ŘÍHOVÁ, M. *Dvorní lékař posledních Lucemburků. Albík z Uničova, lékař králů Václava IV. a Zikmunda, profesor pražské univerzity a krátký čas i arcibiskup pražský*. Praha: Karolinum, 1999.

¹⁵ Překlad z latiny ŘÍHOVÁ, M. *Dvorní lékař posledních Lucemburků*, s. 166.

¹⁶ Srv. FLORIANOVÁ-MIŠKOVSKÁ, H. Středověké traktáty o pouštění žilou. In: Křišťan z Prachatic. *O pouštění krve*. Praha: OIKOYMENH, 1999, s. xvi–xvii.

a patologie, nyní využitých prakticky v diagnostice a terapii, se zde setkáváme i s jedním z dalších, výše zmíněných momentů prolínání filosofie a medicíny. Je jím působení nebeských těles, jež z hlediska filosofie vyžaduje zdůvodnění, které zdaleka ne všichni středověcí filosofové přijímali. Lékař je však akceptuje a vyzývá k jeho zohlednění při provádění zákroku. Píše, že dvanáct znamení zvěrokruhu se „vztahuje k různým částem těla“ a podobně i „planety v nich se nacházející tytéž části svým vlivem a mocí mění, posilující nebo zeslabující přirozené působení daného znamení.“ Mistr Křišťan na daném místě vztahuje vliv nebeských těles k praxi flebotomie: „Právím, že jako planety v nebeských znameních podle rozličnosti svého působení podporují podávání pročišťovacích léků nebo mu brání, stejně působí napomáhající k dobrému nebo špatnému pouštění krve.“¹⁷

Využívání astrologie v medicíně se zaštiťovalo Galénovým spisem o kritických dnech (*De diebus decretoriis*), v němž se v lékařské prognóze operuje s nebeskými vlivy s teoretickým zajištěním v aristotelské a ptolemaiovské fyzice a astronomii.¹⁸ Astromedicína se tak ve středověku stala nedílnou součástí lékařského diskurzu, a ačkoli se v patnáctém a šestnáctém století objevili kritikové této koncepce (především v návaznosti na útok na astrologii Giovanniho Pika della Mirandoly), právě v období renesance byla astromedicína rozvíjena (včetně českých zemí) nejen tradičním způsobem, ale také díky popularitě hermetických textů, jak ještě ukážeme.

Přesuneme-li se právě do 16. století, je možné zmínit z hlediska dějin medicíny i filosofie medicíny vzrůstající zájem o botaniku, kterou prezentuje již česky psaný *Herbář* Jana Černého (celým názvem *Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář*, 1517). Z hlediska botaniky (znalosti, systematizace, názvosloví) jistě představuje výrazný

¹⁷ KŘIŠŤAN z Prachatic. *O pouštění krve*, s. 29–31, český překlad H. Florianová-Miškovská.

¹⁸ GALEN. *De diebus decretoriis, from Greek into Arabic*. G. M. Cooper (ed.). London: Ashgate, 2011, s. 8.

kvalitativní posun,¹⁹ z hlediska filosofie medicíny lze konstatovat závislost na galénovské humorální fyziologii a od ní odvozených terapeutických postupů.

Totéž nejprve platí i pro Tadeáše Hájka z Hájku (1525–1600), nejvýznamnějšího českého lékaře, astronoma a učenice konce 16. století. Hájek byl autorem ve vlastním slova smyslu pouze dvou lékařských spisů, z nichž se dochoval jen jeden, který je obranou proti nařčení z nesprávného postupu při léčení, takže je velmi obtížné z něj rekonstruovat jeho přístup k filosofickým předpokladům medicíny snad vyjma obezřetnosti, kterou choval vůči jak tradičním, tak novým (chemickým, paracelsiánským) lékům, pokud je neměl dostatečně ověřené.²⁰ Humorální fyziologie nicméně stála v pozadí jak tohoto spisu, tak jeho jinak přínosné knihy *O pivě*, kde se také věnuje léčebným účinkům tohoto moku.²¹ Podobně (co do předpokladů humorální fyziologie) je tomu i v případě Hájkovy překladu Mattioliho *Herbáře* z roku 1562, vynikajícího botanického díla (i co do českého názvosloví).²² Z hlediska našeho tématu za zmínku stojí, že Hájek sám ve své předmluvě k dílu při výčtu způsobů působení kvalit rostlin se dostává k další problematice, jež tvoří další úzkou spojnici mezi filosofií a medicínou, k problematice tzv. okultních kvalit.

¹⁹ Srv. TICHÁ, Z. Úvod. In: Černý J. *Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář*. Praha: Avicenum, 1981, s. 9–20.

²⁰ SOUMAR, J. Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba. In: Drábek P. (ed.). *Tadeáš Hájek z Hájku*. Praha 2000 (Práce z dějin techniky a přírodních věd, 1), s. 15–23. BURŠÍKOVÁ, B. „Actio medica“ aneb profesní spor Tadeáše Hájka z Hájku. In: Drábek P. (ed.). *Tadeáš Hájek z Hájku*, s. 117–124.

²¹ Celým názvem *De cerevisia eiusque conciendi ratione, natura, viribus et facultatibus opusculum*, 1585. Srv. BASAŘOVÁ, G. Přínos Tadeáše Hájka z Hájku českému a světovému pivovarnictví. In: Drábek P. (ed.). *Tadeáš Hájek z Hájku*, s. 79–92; DRÁBEK, P. Medicínské aspekty v Hájkově knížce o pivu, s. 93–94. V kontextu humorální fyziologie a na ní navazující terapie dává Hájek pivu kvality horké a vlhké.

²² VĚTVIČKA, V. Tadeáš Hájek z Hájku jako botanik. In: Drábek P. (ed.). *Tadeáš Hájek z Hájku*, s. 95–102.

Hájek působení okultních kvalit neodvozuje od kvalit elementů, ale přičítá je působení nebeských těles nebo inteligencí či Boha samotného. Jeho vysvětlení okultních kvalit se tak dostává do blízkosti úvah, jež tématu věnoval na sklonku 16. století Jan Jessenius v práci, kterou obhajoval jiný významný lékař pozdějšího období Daniel Sennert.²³

Z Hájkových děl medicínského významu je možné připomenout i knihu metoposkopií *Aphorismorum metoposcopiorum libellus unus* z roku 1562. Posuzování charakteru člověka podle vrásek a jiných tělesných znaků vychází z Aristotelova díla *Zkoumání živočichů* (*Historia animalium*) a Hájek je vytváří v diskusi s italským lékařem a filosofem Hieronymem Cardanem, jehož metoposkopie, jež je považována za předchůdce moderní fyziognomie, nicméně vyšla až v 17. století. Podobně jako u Cardana i v Hájkově metoposkopii jsou jednotlivé vrásky spojovány s drahami planet, respektive s jejich kvalitami, které pak svědčí o temperamentu (převládající kvalitě) jejich nositele.²⁴ Hájkovy *Metoskopické aforismy* ukazují, že jejich autor postupně získává pozitivní vztah k Paracelsovi a využívá jeho koncepci signatur, tzn. morfologických podobností mezi rostlinou nebo její částí, částí lidského těla a skrytou silou, silou formující „signaturu“.²⁵

²³ Srv. JESSENIUS, J. *De Sympathiae et Antipathiae Rerum Naturalium Causis Disquisitio Singularis, quam in publico pro virili ad Cal. Junii defendere conabitur M. Daniel Sennertus Vratislaviensis*. Wittebergae: Imprimebatur Typis Meissnerianis, 1599. Srv. NEJESCHLEBA, T. *Jan Jessenius v kontextu renesanční filosofie*. Praha: Vyšehrad, 2008, s. 137–160.

²⁴ K Hájkově metoposkopii srv. SLÍPKA, J. Tadeáš Hájek z Hájku a jeho „Metoposkopie“. In: Drábek P. (ed.). *Tadeáš Hájek z Hájku*, s. 103–108; ŘÍHOVÁ, M. Kniha metoposkopií Tadeáše Hájka z Hájku. In: Drábek P. (ed.). *Tadeáš Hájek z Hájku*, s. 109–114. Hájkova metoposkopie byla dokonce přeložena do francouzštiny, srv. DRÁBEK, P. Antonius Mizaldus, překladatel Hájkovy Metoposkopie do francouzštiny. In: Drábek P. (ed.). *Tadeáš Hájek z Hájku*, s. 115–116.

²⁵ Hájek se odkazuje na Paracelsa více v druhém vydání *Metoposkopických aforismů* z roku 1584, srv. SMOLKA, J. Postavení Tadeáše Hájka jako lékaře na císařském dvoře. In: *Acta universitatis carolinae, historia universitatis carolinae pragensis*, Vol. 48, No. 2,

Hájek nicméně neformuluje základní teoretické principy paracelsovské empirické medicíny, které jsou odlišné od tradiční řecko-arabské medicíny a odrazí se v odlišné koncepci fyziologie a patologie. K empirické medicíně odkazující se na dílo Paracelsovo, jenž ostatně v Čechách krátce také pobýval, se však hlásí mnoho lékařů a alchymistů na dvoře císaře Rudolfa II., kteří tak vesměs reprodukují základy body Paracelsovy nauky; zmínit bychom mohli Oswalda Crolla, Michaela Maiera a další.²⁶ Ve vztahu k našemu tématu by se jednalo o kritiku humoralismu, která spočívá v přesvědčení, že čtyři humorální látky a jejich sloučení nemohou být odpovědný za tak velkou mnohost a různost nemocí. Nemoc není dána porušením rovnováhy, nýbrž přichází zvnějšku a má substantiální charakter.²⁷

Z plejády autorů, kteří se v rudolfinské době věnují alchymii (ať už symbolické, nebo operativní)²⁸ a jejím prostřednictvím hledají univerzální lék, krátce přiblížme alespoň Oswalda Crolla (1560–1608). Tento představitel paracelsiánského lékařství v Praze sepsal své slavné dílo *Basilica chymica* (první vydání Frankfurt, 1609), v němž v návaznosti na Paracelsa rozvíjí spagyrii, tj. lékařskou nauku,

2008, s. 11–32. Podrobněji ke knize viz SMOLKA, J., ŠOLC, M. Metoposkopické aforismy Tadeáše Hájka. In: *DVT – Dějiny věd a techniky*, Vol. XLI, No. 2, 2008, s. 85–102. Srv. Hájkův zájem o alchymii, PURŠ, I. Tadeáš Hájek z Hájku a jeho alchymický okruh. In: I. Purš, V. Karpenko (eds.). *Alchymie a Rudolf II. Hledání tajemství přírody ve střední Evropě v 16. a 17. století*. Praha: ARTEFACTUM, 2011, s. 426–459. Hájkovu metoposkopii s teorií signatur propojuje Jakub Hlaváček, Hájek's Metoposcopy, between an Astrologically Directed Physiognomy and Paracelsus' Teachings of the Signatures, rukopis.

²⁶ Srv. PURŠ, I., KARPENKO, V. (eds.). *Alchymie a Rudolf II. Hledání tajemství přírody ve střední Evropě v 16. a 17. století*. Praha: ARTEFACTUM, 2011.

²⁷ Srv. dále NEJESCHLEBA, T. Renesanční medicína: academici versus practici. In: Fialová, L., Kouba, P., Špaček, M. (eds.). *Medicína v kontextu západního myšlení*. Praha: Galén, 2008, s. 38–48.

²⁸ K dalším autorům viz zmiňovaná kniha I. Purše a V. Karpenka, srv. taktéž NEJESCHLEBA, T., MICHALÍK, J. (eds.). *Latin Alchemical Literature of Czech Provenance*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2015.

kteřá odděluje nečisté od čistého a vrací člověku zdraví pomocí chemických léků. Znalost dokonalé medicíny se odvíjí od korespondence mezi makrokosmem (světem) a mikrokosmem (člověkem), která ústí v pojetí člověka jako ztělesnění celého kosmu. Lékař musí znát vesmír, neboť nemoc má zdroj v duchovních semenech, která jsou skryta v přírodě. K léčbě se pak připravují chemické léky, které lékař získává z přírodních věcí prostřednictvím ohně, který zde hraje podobnou roli jako v anatomii nůž. Není to však pouze znalost přírody prostřednictvím „světla přírody“, co formuje lékaře, nýbrž také „světlo milosti“. Podle Crolla se lékař, aby poznal pravé složení přírodních věcí, musí vrátit ke Stvoření, ke Slovu Božímu, skrze něž všechny léky teprve získávají svou účinnost.²⁹

Obraťme se však k snad nejznámějšímu lékaři tohoto období působícímu v českých zemích Janu Jesseniovi, jehož dílo si z hlediska filosofie medicíny ve starším období zaslouží zvýšenou pozornost.³⁰ Jan Jesenský – Jessenius (rodák ze slezské Vratislavi 1565 – popraven v Praze 1621) získal vzdělání ve filosofii a medicíně nejprve v luteránském Německu, posléze však především v italské Padově, kde byl žákem mj. filosofa Francesca Piccolominiho a slavného anatoma Girolama Fabriciho ab Aquapendente. Právě Jesseniova padovská studia sehrála v jeho životě klíčovou roli, z tohoto důvodu tak můžeme celé jeho pozdější působení charakterizovat jako propagaci severoitalské pozdně renesanční medicíny a filosofie ve středoevropském prostoru.

V díle Jana Jessenia se setkáváme s oblastí filosofie medicíny, kterou jsme dosud netematizovali, a to s problematikou metody (z rozsáhlého

²⁹ Ke Crollovi viz HAUSENBLASOVÁ, J. Mezi lékařstvím a politikou. Působení Oswalda Crolla v českých zemích v době vlády Rudolfa II. In: Purš I., Karpenko V. (eds.). *Alchymie a Rudolf II.*, s. 367–380; HIRAI, H. Slovo Boží a univerzální lék v chemické filosofii Oswalda Crolla. In: Purš I., Karpenko V. (eds.). *Alchymie a Rudolf II.*, s. 381–385.

³⁰ Srv. dále NEJESCHLEBA, T. *Jan Jessenius v kontextu renesanční filosofie*. Praha: Vyšehrad, 2008.

korpusu přitom vybíráme pouze několik spisů relevantních pro naše téma). Jessenius jako odchovanec padovské filosoficko-medicínské školy se v návaznosti na metodologický požadavek obratu k empirickému zkoumání lidského těla³¹ stává již ve Wittenberku konce 16. století horlivým propagátorem anatomické praxe. Brzy je však postaven před úkol praxi veřejných pitev obhájit a svůj důraz na anatomická zkoumání ospravedlnit. Činí tak v pozváních na jednotlivé pitvy a posléze také v popisu slavné první pražské veřejné pitvy, kterou vykonal v roce 1600. Popis vydal ve Wittenberku v roce 1601³² a úvod k němu poskytuje různé strategie pro ospravedlnění anatomické praxe, které spíše než z medicíny samotné spadají do oblasti filosofie či filosofie medicíny.

První způsob obhajoby anatomie spočívá v odkazu na delfskou věstbu „poznej sám sebe“. Přestože v původním kontextu, jak o tom svědčí Ciceronovy *Tusculské hovory*, se výzvou rozumí „poznej svou duši“, již v první polovině 16. století se pasáž hojně využívá ve vztahu k bádáním anatomickým a Jessenius ji v souladu s touto lékařskou interpretací plně integruje do svého spisu, když anatomii chápe jako odpověď na tuto výzvu.

Druhý způsob ospravedlnění anatomické praxe spočívá v teleologickém přístupu k lidské anatomii a fyziologii. Jessenius v *Pražské anatomii* reprodukuje teleologické myšlení Andrease Vesalia, které je obsaženo v jeho epochálním díle *De humani corporis fabrica*.³³ Po-

³¹ Srv. MIKKELI, H. *An Aristotelian Response to Renaissance Humanism: Jacopo Zabarella on the Nature of Arts and Sciences*. Helsinki: The Finnish Historical Society, 1992.

³² Faksimile latinského textu *Anatomiae, Pragae, Anno MDC abs se solenniter administratae historia. Accesit eiusdem de ossibus tractatus*. Witebergae: 1601 a jeho český překlad viz JESSENIUS, J. z Jaseně. *Průběh pitvy jím slavnostně provedené v Praze L. P. MDC, k níž byl přičleněn traktát o kostech*. Překl. B. Divišová, H. Florianová, C. Matouš, D. Svobodová, O. Vodenková. Praha: Karolinum, 2004.

³³ Srv. SIRAIISI, N. G. Vesalius and the Reading of Galen's Teleology. In: Siraisi N. G. *Medicine and the Italian Universities 1250–1600*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001, s. 253–286.

dobně jako Vesalius i Jessenius chce ukázat, že prostřednictvím anatomie je velebena „stavitelská a tvůrčí činnost svrchovaně moudrého Boha, který nezřídil v těle nic marného, nic přebytného nebo zbytečného, nic, co by nebylo v nejlepším sledu a řádu“. Stavba lidského těla je pro svou účelnost považována dokonce za „dokonalejší než u živočichů prostých rozumu“. A stejně jako Vesalius i Jessenský přisuzuje ne zcela jednoznačně původ účelnosti nejen Bohu – božskému architektu –, ale vzápětí hovoří i o přírodě jakožto strůjci užitečnosti jednotlivých orgánů lidského těla, díky nimž člověk převyšuje ostatní živočichy.

Tyto pasáže spolu s odkazem na delfskou věštbu Jessenius zasazuje do renesanční mýtopoetiky, do báje o oslavě narozenin bohyně Juno, na jejíž počest vystavěl Jupiter tento svět jako divadlo, na kterém před zúčastněnými bohy hrály jednotlivé postavy v maskách své role (s aluzí na anatomická theatra). Na otázku, který z herců se bohům nejvíce líbí, „jednoznačně odpověděli, že nic není podivuhodnější nad člověka...“, což nelze chápat jinak než jako odkaz na slavnou větu z hermetického dialogu *Asklépios* či na řeč *O důstojnosti člověka* Giovanniho Pika della Mirandoly. Jessenius dokonce tvrdí, že člověk se na divadle postupně proměňoval v různé podoby a tvary, rostliny, zvířata a nakonec vystoupil i v podobě Jupitera samotného. V mytickém hávu se zde skrývá stěžejní moment Mirandolovy renesanční filosofické antropologie, představy o člověku jako stvoření neurčené přirozenosti, jako „chameleónovi“, který se může stát rostlinou, zvířetem i nebeskou bytostí.³⁴ Cílem celého mýtu u Jessenia však není reprodukovat Mirandolovu antropologii, ale jejím prostřednictvím zdůvodnit a dát důstojnost anatomickému zkoumání těla, neboť báje

³⁴ PICO DELLA MIRANDOLA, G. *O důstojnosti člověka / De dignitate hominis*. Přel. D. Sanetrník. Praha: OIKOYMENH, 2005, s. 59. Jesseniova báje vychází konkrétně z díla *Fabula de homine* humanisty Juana Luise Viveše, srv. VIVES, J. L. *Opera omnia*, I. Basileae 1555, s. 269–272.

vrcholí tím, jak člověk ukazuje bohům, „co skrývá pod maskami herce“, jaká je jeho pravá přirozenost, zakrytá tělem jakoby maskou.

Jesseniovy způsoby ospravedlnění anatomické praxe svědčí o důrazu na anatomická bádání, který, jak již bylo řečeno, úzce souvisí s rozvojem metodologických zkoumání. Jessenius sám se odvrací od protestantské rétorizované logiky a obhajuje aristotelskou analytiku, která vyjadřuje postup od smyslového pozorování uchopeného induktivně prostřednictvím tzv. pravděpodobnostního sylogismu až k důkazu a definici. Induktivní anatomická bádání tím získávají na zvláštním významu v rámci takto metodologicky pojatého vědění, které ve vyjádření padovských aristoteliků začíná u smyslové zkušenosti, tedy poznání účinků nějaké dosud neznámé příčiny, skrze něž je tato příčina dokazována. Prvotní poznání této příčiny je však temné, proto nastupuje rozumová rozvaha, kterou získáme jasné poznání příčin, a konečně následuje druhý důkaz, jakýsi zpětný pohyb, kdy se z této příčiny dokazuje účinek, kdy se tedy ukazuje, proč je určitý účinek účinkem právě této příčiny.

Tyto úvahy o metodě vědění vytvářejí pozadí pro sémiotiku, jež je předmětem Jesseniova wittenberského vydání přednášek padovského lékaře a univerzitního profesora Emilia Campolonga z roku 1601, které opatřil předmluvou.³⁵ Lékařská sémiotika, zabývající se příznaky nemocí, stojí na pomezí mezi teoretickou medicínou a medicínou praktickou, neboť se jednak vztahuje k fyziologii a k teoreticko-metodologickým základům medicíny vůbec a jednak zároveň stanovuje východiska pro terapii. Základem medicínské sémiotiky byla teorie znaků, která má svůj původ u Aristotela. Klíčovou otázkou se pak stává, do jaké míry může znak, respektive v medicíně příznak, vystupovat v sylogismech. Vzhledem k tomu, že znak (příznak) je uchopitelný prostřednictvím smyslového vnímání, které není neomylné

³⁵ *SHMEIOTIKH, seu nova de cognoscendi morbos methodus, ad analyseos Capivaccinae normam, ab Aemyllo Campolongo, Professore Patavino, expressa.* Wittebergae, 1601.

(pak i příznak nemusí neomylně označovat nějakou věc), se zdá, že sémiotiku a tím pádem i medicínu musíme považovat za „konjekturální umění“. Znaky se totiž nevyznačují dostatečným stupněm jistoty, proto sylogismy, v nichž se vyskytují na úrovni tzv. středního termínu, mají pouze pravděpodobnostní charakter. Jessenius tím s odkazem na padovskou školu naráží na meze lékařské diagnostiky v rámci nároků, které v jeho době byly kladeny na vědění.

Dílem Jana Jessenia, popraveného na počátku třicetileté války, se již dostáváme do 17. století. Zde není možné nezmínit, hovoříme-li o filosofii medicíny, Jana Amose Komenského (1592–1670), který sice nebyl lékařem, nicméně medicínu ve svém pozdním díle zakomponoval do rozsáhlého emendačního systému. V *Obecné poradě o nápravě věcí lidských* hovoří o lékařství v oddíle Pansofie, v rámci „dovedností, jak se uměle zabývat lidskou přirozeností po stránce tělesné i duševní“. Lékařství, které spolu s životosprávou vytváří umění žít v dobrém zdraví, mimo jiné klade podle Komenského několik podmínek na jeho představitele – lékaře. Především je to znalost všech pochodů, které se odehrávají v těle, dále znalost léčivých prostředků a nakonec jejich správné využívání. Komenský se přitom snaží skloubit tradiční medicínu galénovsko-hippokratovskou s medicínou paracelsovskou, když nabádá k pěstování anatomie, botaniky i chemie, jež byla doménou paracelsiánů.³⁶ Výslovně doporučuje znalost anatomie, která poučuje „o vztazích makrokosmu a mikrokosmu“, zároveň však i botaniku a chemii, které „umožňují předvídat účinky léků“.³⁷ S paracelsiánskou medicínou souvisí i Komenského důraz na zkušenost v lékařství: „Ovšem pozor na axiom: V lékařství více platí zkušenost než rozum a rozum více než autorita. Autorita Hippokratova, Galénova a jiných je jistě velká, avšak kde zkušenost a rozum příkazují něco opačného, je třeba na autority nedbat. Nebo naopak. Jestliže zkušenost

³⁶ KOMENSKÝ, J. A. *Obecná porada o nápravě věcí lidských* II, Praha: Svoboda, 1992, s. 49–55.

³⁷ KOMENSKÝ, J. A. *Obecná porada o nápravě věcí lidských* II, s. 53.

stále odporuje rozumu, je třeba dát za pravdu zkušenosti. Z toho právě pochází ono zvláštní označení lékařů jako nejzkušenějších, protože teorie před zkušeností nepřináší žádný užitek“.³⁸

Nejvýznamnějším českým lékařem 17. století, kterého je třeba uvést i v rámci filosofie medicíny, byl Jan Marek Marci z Kronlandu (1595–1667), který si pro své všestranné zaměření a zároveň význam přesahující hranice českých zemí vysloužil přezdívku „křesťanský Eukleides, český Platón, pražský Hippokratés“.³⁹ Epiteton má naznačovat, že Jan Marek Marci byl vskutku významným fyzikem a matematikem⁴⁰, svébytným filosofem vytvářejícím vlastní systém a také slavným lékařem (i císaře Ferdinanda III.) a profesorem na pražské lékařské fakultě (také jejím mnohonásobným děkanem i rektorem).⁴¹

Pro tvorbu Jana Marka Marci je charakteristické sepjetí a provázanost jednotlivých vědních oborů, kterým se věnoval, a tak se filosofické představy promítají do lékařských a fyzikálních teorií a naopak.⁴² Ve své filosofii představené nejprve v díle *Idearum operatrium Idea* (1636), charakterizované jako hýlozoismus (svět je složen z první látky a jediné substanciální formy, tzv. duše světa), zavádí emanaci či evoluci idejí, které jakoby vystupují na povrch ze substanciální formy, v níž byly přítomny latentně, skrytě. Obdobně představuje Marek svou myšlenku embryogeneze a formování organismů: rozvíjení

³⁸ KOMENSKÝ, J. A. *Obecná porada o nápravě věcí lidských* II, s. 54.

³⁹ Srv. HLAVÁČKOVÁ, L., SVOBODNÝ, P. *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 84.

⁴⁰ Srv. ŠTOLL, I. Jan Marek Marci. První český fyzik. In: *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie*, Vol. 41, No. 6, 1996, s. 281–295.

⁴¹ Srv. sborník *Jan Marek Marci. Život, dílo, doba*. Lanškroun: ROSA, 1995, kde jsou příspěvky věnované jednotlivým oblastem jeho tvorby. K jeho filosofii srv. SOUSEDÍK, S. *Filosofie v českých zemích mezi středověkem a osvícenstvím*. Praha: Vyšehrad, 1997.

⁴² Srv. také DIVIŠOVÁ, B. Nástin vztahu lékařství a filozofie; filozofie významných lékařů v našich zemích v 16.–17. století. In: Černý K., Svobodný P. (eds.). *Historia, medicina, cultura. Sborník k dějinám medicíny*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2006, s. 71–82.